

Jydske Menighedstilstande i Stavnsbaandstiden.

Af *F. Elle Jensen.*

Der er talt og skrevet meget om den danske Bondes Kaar i Stavnsbaandstiden, men det har hovedsagelig kun været de sociale og økonomiske Tilstande, som har været Genstand for Interessen; Aandslivet derimod har man i Reglen skænket en langt ringere Opmærksomhed, undtagen for saa vidt som man under Skildringen af det daglige Liv ogsaa har kunnet berøre den Tanke- og Forestillingskreds, som Almuen levede i, og de Bøger om fordums Skikke og Overtro, der stammer fra Mænd som *Feilberg, Olrik* og *Ussing*, har mere taget Sigte paa den gamle Bonde i Almindelighed end paa noget bestemt Tidsrum.

Men vil man have et fuldgyldigt Billede af Forholdene, som de var, kan man ikke undgaa ogsaa at maatte tage Hensyn til Bondens Stilling til Kirken, som spillede en saa mægtig Rolle i hele hans Tilværelse; Bjørnsons bekendte Ord i Synnøve Solbakken, at den i hans Tanker staar paa et højt Sted for sig selv, har altid haft — og har stadig — deres Gyldighed. Om Kirken, den anseligste Bygning i Landsbyen, laa alle Gaarde samlet, dens Klokker kaldte paa ham Morgen og Aften, under dens Tag mødtes han hver Søndag med sine Bysbørn, og han vidste, at hvad der

lød fra Prædikestolen, havde Bud til ham, ved Fødsel, Ægteskab og Død begærede han dens Hjælp, saa der var intet Tidspunkt i hans Liv, uden at han paa en eller anden Maade stod i Forbindelse med den. Den, der beskæftiger sig med Almuens Aandsliv i svundne Dage, maa derfor nødvendigvis tage de kirkelige Forhold med ind i Betragtningen; ellers faar han ikke den rette Opfattelse af det. Heri ligger da ogsaa Berettigelsen af nedenstaaende Fremstilling. Dens Hensigt er at skildre Menighedstilstande paa Landet, saadan som de var i Jylland omkring Midten af det 18. Aarhundrede, og derigennem give et Indtryk af den jævne Mands Forhold til Kirken.

Iøvrigt er det jo en fuldstændig Misforstaaelse at mene — som visse Kredse i ældre Tid gjorde det — at Almuen egentlig kun bestod af en Samling lavere staaende Individuer uden noget aandeligt Indhold og kun med Syn for, hvad der hørte Dagen og Vejen til. Man forstod ikke, at ogsaa den havde sin Kultur, ganske vist ikke den samme som den officielt anerkendte, men dog en saadan, at den skænkede sine Børn det, enhver ægte Kultur maa give, Mening i Tilværelsen, Indhold i Livet og den sikre Optræden, som man altid har, naar man ikke vover sig udenfor sin Begrænsning. Den byggede paa den Sum af Erfaringer, som henfarne Slægter havde levet i, hentede sin Styrke fra gammel vedtagen Sæd og Skik, fortrolig med den nedarvede Visdom, som gemte sig i Ord-sprog, Talemaader, Remser, Sange og Eventyr med den Moral, der laa i dem, ligesom den tildannede de Elementer, som tilførtes den udefra, saa de kom til at passe for den. Det er nemlig ogsaa forkert at tro, at der slet ingen Udvikling foregik indenfor Bondeskulturen. Ganske vist medførte den ved de sociale

Forhold hidførte stærke Afsondring fra de andre Stænder i Forbindelse med det ikke mindst af Fællesskabet skabte Sammenhold og Samfølelsen med ens egne hos Bondestanden en udpræget Konservatisme, der bl. a. gav sig Udslag i en afgjort Mistillid til alt nyt og uprøvet, og som gjorde det vanskeligt hos den at trænge igennem med andre Tanker end de tilvante, men det hindrede dog ikke, at et og andet, som havde sin Oprindelse andetsteds, kunde finde Plads i dens Forestillingsverden.

Ikke alene gennem Kirken havde Almuen i Tidernes Løb modtaget et mægtigt Tilskud til sit aandelige Indhold, men det har ogsaa været Tilfældet paa anden Maade. De gamle Folkeviser, som Adelen havde kasseret, fandt saaledes et Fristed i Bondens Gaard, og det maa heller ikke overses, at den ret udbredte Handel med sorte Potter, Kalk, Hosekram og Træfodtøj, som førte navnlig Midtjyderne temmelig vidt omkring, næppe kunde undlade at sætte i alt Fald visse Spor i de paagældendes Sind, og det samme gjaldt med dem, der ledsagede de store Kvæg- og Svinedrifter sydpaa. Alligevel var det kun Mindsteparten, som paa denne Vis kom i Forbindelse med fremmed Sæd og Skik, og naar man kom tilbage og mødte den hjemlige Tradition, var denne i Reglen saa stærk, at det nye ikke fik nogen Betydning, saa meget mindre, som det vel som oftest kun var overfladisk tilegnet. At der var adskillige, der paa Folkemarkederne i Kolding, Varde og Ringkøbing lod sig henhyre til Tjeneste i Slesvig, hvor Lønnen var højere¹⁾, har sikkert i Almindelighed heller ikke haft nogen særlig Indflydelse, da de ogsaa der kom til at leve i lukkede Bondesamfund.

¹⁾ Hugo Matthiessen: Den sorte Jyde, S. 165.

At *Erik Pontoppidan* mener, at Marskbøndernes Dragt har influeret paa Moderne i Skodborg Herred²⁾, maa staa for hans egen Regning, men naar *H. A. Brorson* († 1763) fra en Visitats i Møborg³⁾ beretter om unge, som her og nogle andre Steder paa Egnen er blevet vakt »sønderude«, viser det, at Paavirkning kunde finde Sted. Videregaaende Slutninger heraf bør dog ikke drages, da det er den eneste Gang, Biskoppen fremkommer med en saadan Udtalelse.

Størst Modtagelighed for nye Indtryk har der sikkert været hos den vestjydske Befolkning. Ikke saadan at forstaa, at det faldt den ind at bryde med de een Gang vedtagne Former, paa dette Punkt var den konservativ nok, men den Ensomhedsfølelse, som Naturen her saa let skabte i Sindene, gjorde den utvivlsomt mere lydhør overfor det, der mødte den udefra, end Østkystens Mennesker i deres smilende og frugtbare Landskab. Hertil kom, at Hoveriet ofte var mindre strengt, baade paa Grund af den mere spredte Bebyggelse og fordi de færre Storgaarde med deres Studeopdræt ikke krævede saa stor en Arbejdskraft, som Tilfældet var paa andre Kanter, hvor Hovedvægten laa paa Kornproduktionen; thi ogsaa det kunde, i Forbindelse med den forholdsvise Velstand, der fandtes i nogle Egne, nok bidrage til at fremelske ikke alene en vis Selvstændighedsfølelse, men ogsaa et mere opladt Sind, end hvor der herskede større Tvang.

Forøvrigt turde det være et Spørgsmaal, om ikke Paastanden om Bondens ved de ufrie Forhold fremkaldte Sløvhed dog ikke i nogen Maade beror paa en Misforstaaelse, idet man har forvekslet den med den Tilbageholdenhed overfor fremmede, som han i Reg-

²⁾ Danske Atlas V, S. 782.

³⁾ Visitatsberetninger 1742 (Rigsark.).

len udviste. Den umiddelbare Livsglæde, han ved festlige Lejligheder kunde hengive sig til, tyder egentlig ikke paa nogen sjælelig Forbening, og at det skulde have været de trykkende Kaar, der foranledigede hans Drikkeri, modsiges ikke blot ved, at det ogsaa fandt Sted i mere velstaaende Egne, men ligeledes af, at det blev ved langt ind i det 19. Aarhundrede. For Resten drak man ogsaa tæt i de andre Stænder.

Naar Bonden som allerede nævnt følte sig saa nøje knyttet til Kirken, skyldtes det, at det ikke et Øjeblik faldt ham ind at tvivle paa dens Lære, som ikke blot Søndag efter Søndag forkyndtes fra Prædikestolen, men ogsaa mødte ham som en fra Fædrene nedarvet Tradition. For Præsten i Funktion nærrede han derfor den største Respekt og Ærbødighed, saa længe hans Ord lød paa den gamle, vante Maade, men samtidig vaagede han nidkært over, at de ikke kom til at indeholde nye og for ham uforstaaelige Synsmaader. Skete det, at en Prædikant begyndte at bruge Ord og Vendinger, som man ikke var vant til at høre, gav det let Anledning til Uvilje og Opposition, og vedkommende maatte da være forberedt paa at komme i et skævt Forhold til sin Menighed. Det gjaldt saavel den særlig udprægede pietistiske Forkyndelse med dens Krav om personlige Oplevelser og dens ofte outrerede Udtryk som de nymodens Talemaader, visse unge rationalistiske Præster i Slutningen af Aarhundredet kunde finde paa at benytte; Befolkningen stødtes ved begge Dele, og der kunde da let blive en Kurre paa Traaden.

Ej heller ønskede man Forandringer i de kirkelige Skikke, som naar mange Menigheder protesterede, fordi der 1745 indførtes skiftende Messefald i 3-Sognspastorater, og det var kun Kongens bestemte Paabud,

der fik Bønderne til saa hurtigt at affinde sig med Konfirmationen og Pontoppidans Forklaring.

Men samtidig var der noget passivt i Bondens Forhold til Kirken, for saa vidt som det ikke laa for hans Natur demonstrativt at lægge sine personlige Følelser for Dagen, hvad jo ogsaa vilde være at bryde ud af Flokken; sin Guds frygt bar han ikke offentlig til Skue og talte ikke gerne om den. Naturligvis kunde der forekomme Tilfælde af religiøs Fanatisme, og den jydsk Stædighed og Rethaveri kunde da give sig stærke Udslag, men i Almindelighed gik man stilfærdigt med Dørene og gemte sine Tanker hos sig selv, samtidig med at man bøjede sig for den kirkelige Autoritet. Paa egen Haand at tage Del i noget Menighedsarbejde faldt ingen ind. Medhjælperinstitutionen, oprettet 1629 af Christian IV til Hjælp for Præsten i Kirketugtssager, havde trods det menighedsraadsagtige Skær, der var over den, kun ringe Betydning; dens Virksomhed var i de allerfleste Tilfælde indskrænket til, at de to Sendemænd, hvoraf den bestod, fungerede som en Slags Vidner, naar Overtrædere af Kirkens Bud efter Tilsigelse af Præsten mødte til Formaning og Advarsel hos ham⁴).

Lejlighedsvis kommer Bondens kirkelige Sans ogsaa til Orde i de gamle Vedtægter, der dannede Grundlaget for Samlivet i Landsbyerne⁵), og som er nedskrevet eller fornyet i 17. og 18. Aarhundrede; thi vel giver de først og fremmest Regler for alt, hvad der vedrører Fællesskabet, Jordens Dyrkning, Kreaturholdet, Grandestævnet o. l., men ved Siden af indeholder de ikke sjældent Bestemmelser af religiøs Karakter, saa

⁴) Kirkehist. Saml. 6—V, S. 441 ff.

⁵) Se P. Bjerger, Th. Søgaard og A. F. Schmidt: Danske Vider og Vedtægter I—V.

man atter derigennem faar et tydeligt Indtryk af, at Kirke og Kristendom var Faktorer, der skulde tages Hensyn til. Lad saa være, at det er den stedlige Præst, som har faaet dem indføjet, alligevel viser Almuens Redebonhed til at modtage dem, at den ikke har følt, at de ikke var det daglige Liv uvedkommende. At følge Gudstjenesten var en Pligt, ligeledes at blive, til den var til Ende samt opføre sig sømmeligt i og ved Kirken, Helligdagsarbejde fordømmes paa samme Maade som Krogang i Prædiketiden, og der tages Afstand fra Sværgen og Banden, især paa Grandestævnerne, man lover at sende Ungdommen til Skole eller Overhøring og at holde den fra Svir og Sværm, ja, enkelte Steder vedtager man endog at mødes til daglig Morgenandagt. Ved Gildelagene skulde det paases, at alt gik ordentligt til uden Fraadseri og Drukkenskab for ikke at misbruge »Herrens Gaver«; undertiden begyndte de med en Slags gudelig Tale af Oldermændene.

Paa samme Maade var det i høj Grad efter Almuens Sind, at de af Degnen forfattede »Testamenter«, korte Levnedbeskrivelser af de afdøde, som oplæstes i Kirken ved Begravelser, ikke blot gav Oplysning om deres Liv, men ogsaa fremhævede deres kristelige Vandel og salige Bortgang, igen et Vidnesbyrd om, hvor rodfæstet man følte sig i kristen Tankegang⁶⁾.

Med Almuens svigtende Læsefærdighed i Erindring vil man derimod forstaa, at den eksisterende Opbyggelseslitteratur kun i ringe Grad fandt Adgang til Bondehjemmene. Naturligvis var der Forskel paa de forskellige Egne; bedst har Forholdet været i Vestjylland⁷⁾, hvor den kirkelige Sans utvivlsomt var størst,

⁶⁾ Kirkehist. Saml. 4—V, S. 199 ff.

⁷⁾ Jyske Saml. 5—IV, S. 251 ff.

men en Gennemgang af jydsk Herregaardes Skifteprotokoller omkring Midten af 1700-Tallet fortæller, at Bøger kun fandtes i c. $\frac{1}{3}$ af Bøndergaardene, og da blot faa i hver. Men de, der forekommer, er saa at sige alle af gudelig Art, svarende baade til Ejermændens Interesse og til, at de som Regel var købt paa Auktoner over afdøde Præsters Efterladenskaber. Bibler og Ny Testamenter er stærkest repræsenteret, derefter kommer »De bedendes aandelige Kæde« (af Præsten *Hvalsøe* i Sandager, † 1712), der nød meget stor Anseelse; 1769 udkom den i sit 23. Oplag. Andre Forfattere, hvis Skrifter jævnligt læstes paa Landet, var Ribebispen *Jens Dinesen Jersin* († 1634), Sjællands Biskop *Jesper Brochmand* († 1652), Professor *Lassenius* i København († 1692), Præsterne *Vill. Nielsen* i Udbyneder og *Naskov* i Skødstrup († 1681 og 1695) samt de tyske Generalsuperintendenter *Joh. Arnd* i Celle († 1618) og *Henrik Müller* i Rostock († 1695). Salmebøger nævnes sjældent, men det kan muligt skyldes, at de betragtedes som en Slags Familiiegods, der holdtes udenfor Skifterne, eller at de har fulgt de døde i Graven, anbragt under Hagen.

Skifterne omkring 1775 udviser en Del flere Bøger, svarende til en noget større Læsefærdighed og til de bedre økonomiske Forhold for Landbruget, men Arten er omtrent den samme som tidligere; man vedblev at holde sig til de samme Forfattere som før, og det ser ikke ud til, at den pietistiske Bevægelse har sat sig noget Spor i Bøndernes Bogkøb; det er her egentlig kun Brorsons »Troens rare Klenodie«, der har fundet en vis Udbredelse. Interessant er det at lægge Mærke til det forholdsvis betydelige Antal Sangbøger — vel mest med gudeligt Indhold — som findes; enkelte

Hjem har haft flere, saa der i dem maa have raadet en særlig Sangglæde.

Et var imidlertid Ønsket om at leve i Overensstemmelse med Kirkens Ord og Bud, noget helt andet at føre de gode Forsætter ud i Livet, og Bylovenes Forskrifter overtraadtes Gang paa Gang. Kirkebesøget var ganske vist i Reglen godt, støttet som det var af Skik og Brug og Vedtægternes Bestemmelser, men der er allerede ved Midten af 18. Aarhundrede Tegn paa en begyndende Tilbagegang her og der. Biskop *Hygom* († 1762) siger 1744 om Byfolk ved Randers, at de er en genstridig Slægt, der ikke engang vil høre Ordet, og i Hvidbjerg lovede man 1743 Biskop *Broder Brorson* († 1778) at besøge Gudstjenesten flittigere. At der ved Visitatserne ofte kun var slet Tilslutning, skyldtes derimod i mange Tilfælde Hoveriet. Naar man ellers har givet de rationalistiske Præster Skyld for at have prædikeret Kirkerne tomme, er dette urigtigt; det var de nemlig allerede mange Steder ved at være, forinden den egentlige Rationalisme i Aarhundredets Slutning begyndte at faa Tag i den danske Gejstlighed; Grunden var for en stor Del, at baade Bylovenes Forskrifter og Christian VI.s Sabbatsanordning efterhaanden havde tabt deres Kraft.

Hvad den sidste angaar, havde iøvrigt Præsterne haft mange Vanskeligheder med at gennemføre dens Bestemmelser, selv i dens Velmagtstid. Aarhus Landemode 1739 klager over Arbejdskørsler, Vaagestuer, Grandestævner og Barselgilder paa Helligdage, og Sommerridningen, som kun var tilladt paa Hverdage, var det heller ikke let at komme til Livs. Haandhævede Præsterne Loven for strengt, risikerede de, at det gik dem som Hr. *Lambert Andersen* i Onsild, der 1738 besværede sig over, at Bønderne til Straf afkortede

ham hans Offer. Bedst lykkedes Kampen mod de af Pietismen saa forhadte Julestuer, hvis løsslupne Lystighed allerede i ældre Tid havde givet Anledning til Misfornøjelse og Paatale, men de opstod ganske vist senere igen, og som Legestuer om Vinteren har de holdt sig til op mod vore Dage.

Naar det var saa vanskeligt at gennemføre Sabbatslovens Bestemmelser, skyldtes det dels, at ingen plejede at tage udstedte Forordninger altfor højtideligt, dels, at det indførte Bødesystem aldrig blev rigtig effektivt. Præsten *Lillelund* i Ulstrup foreslog 1738 Kirkekollegiet, at Sognepræsten fik Ret til for Udeblivelse fra Gudstjenesten at idømme Mulkter, som derefter blev delt mellem de fattige og — ham selv!⁸⁾ Dette blev naturligvis afslaaet, Regeringens Standpunkt var, at Gejstligheden kun skulde melde Overtrædere til den verdslige Øvrighed, som saa havde at tage Affære. Mange Præster var dog ikke glade for at være Angivere, og Proprietærerne holdt jævnlige Haanden over Bønderne, saa der ikke skete dem noget, ja, de kunde oven i Købet tidt selv forlange Søndagsarbejde af dem. Følgerne maatte naturligvis blive, at Almuen tog mindre og mindre Hensyn til Lovens Forskrifter, men gjorde, hvad den selv syntes, og det var klart, at den da heller ikke mere tog det saa nøje med Kirkegangen, om end naturligvis Skik og Brug øvede sin Indflydelse, ogsaa efter at Bødestraffene — Gabestokken var kun sjældent blevet anvendt — var bortfaldet.

Over de moralske Forhold blandt Bønderne lød der mange Klager. Naturligvis har de fleste, de stille i Landet, levet et roligt og ærbart Liv, men paa den

⁸⁾ Indk. Sager til Kirkekollegiet 1738 (Rigsark.).

anden Side kommer man ikke udenom, at alt langtfra var, som det burde være. Vedtægternes Forbud mod Banden og Sværgeren viser den daglige Omgangstones Raahed, men forøvrigt stod de andre Stænder paa dette Punkt næppe stort tilbage. I sin Visitatsberetning fra 1739 siger Biskop Br. Brorson, at den Slags af de fleste ikke anses for Synd, allerhøjest for Skrøbelighed. Det laa nær at tage sig selv til Rette, ja selv i Kirkerne kunde det komme til forargelige Scener, naar Folk — og det var oftest Kvinder — stredes om de fornemste Pladser, de yderste, i Stolestaderne; Mened var ikke ualmindelig, og ingen tog Anstød af Smugleri og Skovtyveri. Forsyndelser mod det 6. Bud forekom jævnligt, og Lejermaalssager indtager en betydelig Plads i Præsternes Korrespondance med Bisperne; en Forordning fra 1745 om Konfirmander, der havde forset sig paa dette Omraade, giver ligeledes sit Bidrag til Belysning af dette Forhold, idet det dog her maa huskes, at de unge dengang ofte blev konfirmeret i en mere fremrykket Alder. Først 1759 blev det bestemt, at de burde være mellem 14—15 og 19 Aar.

En medvirkende Aarsag til disse Tilstande var det grasserende Drikkeri, der virkelig var noget af en Folkeulykke, og Biskop *Worm* havde utvivlsomt Ret, naar han 1734 i en Skrivelse til Kongen udtalte, at det i Almindelighed var en Moder til alle Synder og Vanartighed i Landsbyenighederne⁹⁾. Erik Pontopidan fælder en noget lignende Dom ved i en ellers rosende Omtale af Jyderne at sige, at Hoveriet og Drikkeriet indvirkede paa deres Sundhed og Kaar¹⁰⁾. Det var først i Begyndelsen af 18. Aarhundrede, at

⁹⁾ Kirkehist. Saml. 5—IV, S. 48.

¹⁰⁾ D. Atlas IV, S. 45.

Brændevinen for Alvor holdt sit Indtog i Bondesamfundet¹¹⁾, men efter at man dør først havde faaet Smag for den, blev den hurtigt en Vare, der blev nydt af alle baade i Tide og Utide, og det saa meget mere, som den var forholdsvis billig at fremstille, og man ved Brændingen ogsaa kunde skaffe Affald til Kreaturfoder. Regeringens mange og gentagne Forbud hjalp ikke; i Skals skal der saaledes have været 20—30 Brændesteder, d. v. s. omtrent et i hver Gaard¹²⁾. Men hertil kom i saa at sige alle Sogne en Mængde private Værtshuse og Smugkroer, som Myndighederne ikke for Alvor skred ind imod, ja Herskabet paa Lundenæs oprettede endog et Udskænkingssted lige ved Skern Kirke til stor Forargelse for Biskoppen¹³⁾. Man forstaar derfor H. A. Brørsons Undren, naar han fra en Visitatsrejse kunde konstatere, at der ingen Kro fandtes i Ho, saa Befolkningen paa Stedet derfor var meget ædruelig. Biskop Br. Brørson klager derimod paa Aalborg Landemode 1739 over Folk, som om Lørdagen gik lige fra Dobbelt og Drik til Skrifte, og paa Ribe Landemode 1735 omtales, at der var dem, der om Søndagene mødte beruset til Altergang. At der ligeledes var mange, som var hengivet til umaadeholdent Kortspil, siger næsten sig selv. Præsten i Hvidbjerg, Hr. *Rogert*, fortæller 1739, at baade unge og gamle var uhyggeligt forfaldne, ja at der var nogle, som endog satte deres Formue til derved¹⁴⁾. En Skoleholder i Vendsyssel maatte afsættes, fordi han spillede Kort med Børnene, og naar der blandt en Degns efterladte, ikke særlig mange Bøger fandtes en Vejledning

¹¹⁾ H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv I, S. 105.

¹²⁾ Hugo Matthiessen: Limfjorden, S. 197.

¹³⁾ Visitatsberetn. 1742.

¹⁴⁾ Pl. 119, Aalborg Bispeark. (Landsark., Viborg).

i l'Hombre, aner man jo nok, hvad der har været hans Fritidsinteresse.

Haand i Haand med Almuens kirkelige Indstilling og sammenvævet med den gik dens Overtro. Vel var de gamle hedenske Storguder forlængst forsvundet eller gledet over i andre Skikkelser, som naar Odin var blevet til den vilde, natlige Jæger, men for den jævne Mand var Naturen stadig en besjælet Verden, styret af mer eller mindre personligt opfattede Væsenner, og de underordnede Guddomme, Vætterne, levede temmelig uforstyrret videre paa deres Omraader som Bjergmænd, Nisser, Trolde, Ellefolk o. l. og krævede nu som forhen Menneskers Hensyntagen. Naar man saaledes i Høsten lod nogle Straa staa tilbage eller strøede lidt Hø ud over den slaaede Mark (til Fuglene!), var det i Virkeligheden et Offer til den Aand, som raadede her, og naar det sidste Neg var Genstand for en særlig Ærbødighed, skyldtes det en — ganske vist i Tidens Løb glemt — Forestilling om, at den stadig levede i det¹⁵⁾. I det hele taget vaagede man nøje over de mange nedarvede Skikke, der knyttede sig til Arbejdet under Aarets Gang, og hvis oprindelige Betydning havde været baade at lede Livets opbyggende Kræfter ind over Folk og Fæ og Afgrøde og at afværge de nedbrydende, hvad enten det nu var Fester med Dans om Majstangen, Sommerriden eller Blusbrænden, eller det gjaldt de mange Forholdsregler, der skulde træffes i Hus og paa Mark¹⁶⁾. Vel vidste man, at Gud var den stærkeste Magt, og at det stod i hans Haand at overvinde det onde, men paa den

¹⁵⁾ Fra Dansk Folkemindesamling, S. 89 og 1 ff. I Norge dyrkedes paa en afsides liggende Gaard et Gudebillede, *Fakse*, lige til 1858 (H. F. Feilberg: *Sjæletro*, S. 121).

¹⁶⁾ Se H. Ussing: *Aarets og Livets Højtider*.

anden Side formaaede man dog ikke at frigøre sig fra de gamle indgroede Vaner og Tanker, der i den Grad havde Magt over Sindene, at det i Praksis ofte var dem, der blev bestemmende i Handlingens Stund, uden at man ret gjorde sig klart, at der var noget galt deri. Derfor søgte man stadig Beskyttelse i Trylleformulærer, der delvis var af gammel hedensk Oprindelse, om end nu ikklædt kristen Dragt, og Amuletter og symbolske Optrin spillede stadig, uanset Kirkens Modstand, en stor Rolle. Under Kvægpesten 1746—47 lod saaledes Bymændene i Grundfør trods Præstens Advarsel deres Dyr drive gennem nysavet Ild¹⁷⁾, og paa Aalborg Landemode maatte Br. Brorson gentagne Gange beklage sig over Almuens Overtro¹⁸⁾.

Den ogsaa fra Hedenskabet stammende, men af Middelalderens Kirkelære udformede Heksetro med dens Frygt for Djævelens Angreb paa Sjæl og Legeme gennem Mennesker, der havde brudt med Kristendommen og forsvoret sig til ham, havde vel herhjemme faaet sit officielle Dødsstød efter den berygtede Besættelsesaffære i Thisted 1696¹⁹⁾, som underkendtes af Højesteret, men de brede Lag vedblev ikke desto mindre stadig at holde fast ved den. 1752 forskrev en Karl fra Øster Brønderslev sig Juleaften ved Kirken til den onde, og 1803 skete det samme i Aalborg By — her var det 3 Snedkerlærlinge — Aar 1800 myrdedes en Kvinde i Brigsted under Mistanke for Trolddom, og saa sent som i 1857 blev en Kone mishandlet af samme Grund²⁰⁾. Noget inkonsekvent var det derfor, naar man alligevel Gang paa Gang søgte Raad hos »kloge«

¹⁷⁾ Jyske Saml. 1—IV, S. 72.

¹⁸⁾ Saaledes 1740, 1741 og 1758.

¹⁹⁾ Jyske Saml. 3—III, S. 206 ff.

²⁰⁾ Jyske Saml. 1—IV, S. 72, Aarhus Stifts Aarbg. 1909, S. 19, A. Pedersen: Jorddrot og Bonde I, S. 267.

Mænd og Koner for at faa dem til at stille deres hemmelige Kunster til Tjeneste mod Sot og Sygdom — noget, der for saa vidt er fortsat helt ned til vor egen oplyste Tid.

Besyderligt er det at se, hvorledes Almuen jævnligh var tilbøjelig til at drage Kirken med ind i Overtroens Verden og at tillægge den, og hvad der stod i Forbindelse med den, magisk Kraft — iøvrigt atter et Vidnesbyrd om den Respekt, den nød. Ikke blot troede man, at den lærde Præst stod i en særlig Forbindelse med de overnaturlige Magter og derfor kunde bekæmpe de onde Aander, Gengangerne især, men Kirkebygningerne selv betragtedes med samme sky Ærefrygt som i sin Tid de gamle hedenske Helligdomme. Kirken var nok Guds Hus, hvis Klokkers Lyd skræmmede Trol-dene²¹⁾, som til Gengæld med vældige Stenkast søgte at ramme den og lægge den øde, men den var ogsaa Stedet, hvor Djævelen kunde fremmanes til Forskrivning, hvor Heksene mødtes (Vindblæs), og hvor de kunde styrkes i deres Pagt med den onde ved en Parodi paa Nadveren, hvorved de spyttede Oblaten ud. Paa Kirkegaarden boede de døde i deres Grave, og det var derfor uraadeligt at komme der ved Natte-tid, særlig Julenat, naar de under Ledelse af en af de henfarne Præster holdt deres Gudstjeneste i Kirken²²⁾. Kirkegaardens Muld, Klokkernes Rust og Vinduernes Bly virkede helbredende paa samme Maade som Daabs-vandet og Nadverelementerne, og Trevler af Kristen-tøjet skærmede det spæde Barn mod Forbytning, hvad ogsaa selve Daaben gjorde²³⁾ — deraf Tilbøjeligheden til hurtig Hjemmedaab, som Myndighederne forgæves

²¹⁾ H. F. Feilberg: Aarbg. over jyske Almuemaal II, S. 131.

²²⁾ Feilberg: Sjæletro, S. 141.

²³⁾ Erik Pontoppidan: Fejekost (ved Olrik), S. 49.

modarbejdede, idet Forældrene stadig erklærede, at Barnet var sygt. Man tog Varsler af Bibelsprog og Salmevers, med Korsets Tegn modvirkedes de onde Magter, og de gamle hedenske Trylleremser kristnedes ved Indførelse af Jesu og Helgeners Navne²⁴). Paa lignende Maade affandt man sig med den nedarvede Kildedyrkelse.

Et ældgammelt Levn var ligeledes Troen paa en urokkelig Nødvendighed i Tilværelsen, en ethvert Menneske beskikket Skæbne, som ingen formaaede at unddrage sig²⁵). Med Benævnelsen »Guds Vilje« tilslørede man den hedenske Oprindelse, som naturligvis heller ingen anede, og der er vel heller ikke nogen Tvivl om, at den under Mottoet: »Det skulde nu saadan være«, den Dag i Dag er levende hos mange.

I Modsætning til Arven fra Hedenskabets Tid var der kun faa Spor tilbage af katolsk Paavirkning; det mest haandgribelige var næsten den Uvilje mod at spise Kødet af Odins Dyr, Hesten, som har holdt sig lige op mod vor Tid. De mange Fortællinger og Vittigheder, der gik om Præsterne, har muligvis tildels været forklædte Munkehistorier²⁶), og nogle Talemaader (hille-mænd, saa Mari, hocus pocus, krybe til Korset o. l.) peger ligeledes mod Middelalderen, paa samme Maade som Trylleformularernes og Kildedyrkelsens omtalte Anvendelse af hellige Navne og i det hele taget det gudelige Skær, der søgtes kastet over dem, stammer derfra. »Himmelbrevene«²⁷), som foregaves skrevet i Himlen og, ophængt i Hjemmene, troedes at skærme mod Ulykke, er vel ogsaa blevet gængse i denne Peri-

²⁴) F. Orth: Trylleord, danske og fremmede, S. 105 ff.

²⁵) Feilberg: D. Bondeliv I, S. 394 ff.

²⁶) Feilberg: Aarbg. over jydsk Almuemaal II, S. 885.

²⁷) Kirkeleksikon for Norden IV, S. 1014.

ode. Den Inddeling af Aaret efter Helgendage, som stadig var kendt, havde imidlertid ingen Betydning i religiøs Henseende.

Det vil af det ovenfor anførte ses, at der har gjort sig en dobbelt Strømning gældende i Bondestandens aandelige Liv, paa den ene Side en ubetinget kirkelig Interesse og paa den anden en sejt Vedhængen ved nedarvede overtroiske Forestillinger og Skikke, uden at Modsætningen mellem de to Tankerækker stod den synderlig klar. Kristendommen havde paatrykt den sit Stempel og givet den et Ideal, som den anerkendte, men i Underbevidstheden levede samtidig de gamle Levn deres eget Liv, og ved given Lejlighed traadte de tidt frem i Dagens Lys. Man forstaar den Dom, Pastor *Ferdinand Fenger* i Lyngø († 1861) fældede om sin sjællandske Menigheds aandelige Standpunkt: »Et mod Kristendommen venligt sindet Hedenskab«²⁸⁾. Den passer ogsaa paa de jydskes Tilstande, som de var i Stavnsbaandstiden.

Naar Overtroen vedblev at spille saa stor en Rolle i Almuens daglige Liv, skyldes det i første Række dens Isolation fra de andre Stænder, der lettere modtog Paa-virkning udefra, og saa at det i høj Grad manglede den paa almindelig Oplysning. Det Skolevæsen, som eksisterede, var som bekendt kun slet og sigtede alene mod en Indøvelse i Børnelærdommen, saa nogen Udvidelse af Horisonten var ikke at vente fra den Kant, hvortil kom, at Undervisningen i sig selv for det meste var aandløs og sjælden i Stand til at give nogen virkelig Udvikling. Man gik ud fra, at Hjemmene i Forvejen havde lagt en Grund, som det saa var Præstens og hans Medhjælper Degnens Sag at arbejde videre paa,

²⁸⁾ F. Elle Jensen: *Ferdinand Fenger*, S. 43.

men da kun Mindsteparten kunde læse, blev det hele let til en bar Opremsning af Stoffet, mens det gik med Tilegnelsen, som det kunde bedst, og det var ikke uden Grund, at der lød mange Klager over Ungdommens Vankundighed. Foruden Luthers lille Katekismus skulde man helst vide Svarene i en af de mange Forklaringer, som, førend Pontoppidans 1737 blev paa-budt, brugtes af Præsterne. Den mest kortfattede og vistnok almindeligst anvendte var Middelfartpræsten *Rostocks* († 1713) »Enfoldige Børnelærdoms usvigelige Mælk«; i Nordjylland dominerede Aalborgbispen *Mummes* († 1733) »Undervisningsspørgsmaal«, men ogsaa Lærebøger af Sjællands Biskop *Bornemann* († 1712), Biskop *Lodberg* i Odense († 1731) og General-superintendent *Støcken* i Slesvig († 1684) forekom; henimod Midten af Aarhundredet fandtes ligeledes den af Pietismens Fader, *Spener*, udgivne i adskillige Præste- og Degnebogsamlinger. Nogle Præster skrev selv en Forklaring til Brug i deres Menigheder.

I Løbet af 17. Aarhundrede havde interesserede Herremænd, Præster og Bønder i de fleste Sogne faaet nogen Undervisning i Gang, men den var frivillig og fandt kun Sted i Vintermaanederne, og da baade Skoleholdere og Lokaler tidt var under al Kritik, og Almuen desuden jævnlige stod vrangvillig overfor Sagen, dels paa Grund af manglende Forstaaelse, dels af økonomiske Grunde, blev Resultatet derefter, og det var kun faa Steder, hvor Læsefærdigheden var almindelig. Bedst stod det til i Vestjylland, hvad der fremgaar af Skifteprotokollernes Bogbestand; det skyldtes bl. a., at Forældrene her ofte selv tog sig af deres Børns Oplæring, saa godt som de nu kunde, eller holdt en Omgangslærer til dem. 1730 siges alle i S. Omme at have kunnet læse, noget lignende skal have været Til-

fældet i Lunde-Outrup, og fra et Sogn paa Mors berettes det samme²⁹⁾, men Reglen var ellers, at kun de færreste drev det til at blive fortrolige med Bogstaverne. I Vium kunde efter 1770 af Beboerne kun 16 skrive og 5 læse Skrift³⁰⁾. Taltegnene var man heller ikke stiv i; betegnende er det, at en af Indvendingerne mod Indførelsen af den evangelisk-kristelige Salmebog var, at Menighederne ikke kunde tyde de trecifrede Numre.

Det er Pietismens Fortjeneste at have givet Stødet til en Bedring i disse Tilstande. Ganske vist var dens Sigte rent kristeligt, men da den forstod, at Læsekundighed var en nødvendig Forudsætning for at kunne benytte baade Bibel, Salmebog og Lærebog, drog den Konsekvensen heraf og gjorde, hvad den kunde, for at give alle Børn en vis elementær Undervisning. *Frederik IV's Rytterskoler*, hvoraf der kom 59 til Jylland³¹⁾, betød en Del, men Ordningen var ikke tænkt igennem til Bunds. Vel paalagdes der almindelig Skolepligt, og det forudsattes, at Ungdommen baade lærte at læse og at forstaa Katekismus og Forklaring, men de smaa Lønninger gjorde det vanskeligt at faa de rette Lærerkrafter, og de ofte lange Skoleveje fik tidt Forældrene til at holde Børnene hjemme og lade dem nøjes med den Oplæring, de muligt kunde faa hos Degnen eller Substituten, saa Resultatet ikke blev det, man havde haabet — Undtagelser naturligvis fraregnet. Paa lignende Maade gik det i Reglen, hvor Proprietærer, følgende det kongelige Eksempel søgte at sætte noget i Gang paa deres Godser. Af en Opgørelse

²⁹⁾ Scandia 1939, S. 106, Aarbg. f. jydsk Kulturhist. 1894, S. 52, Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeundervisning og Folkeskolens Hist. 1536—1814, S. 359.

³⁰⁾ N. Blicher: Topografi over Vium, S. 187.

³¹⁾ Vor Ungdom 1908, S. 169.

i 1730'erne fremgik, at der, foruden Frederik IV's, i Jylland var 189 Skoler; desuden var der Degne-, Hjemme- og Omgangsundervisning rundt omkring³²⁾, men med Biskop *Lintrups* Visitatsoptegnelser en halv Snes Aar forud i Erindring vil man forstaa, at gennemgribende Reformer var nødvendige³³⁾.

Det var først med Christian VI's Love, der for Alvor blev taget fat paa Sagen³⁴⁾. 1739 blev der indført almindelig Undervisningspligt for hele Landet med Religion og Læsning som tvungne Fag, mens Skrivning og Regning gjordes frivillig, Skolehuse skulde opføres og Degnene undervise; i større Distrikter skulde der yderligere ansættes Skoleholdere. Udgifterne tænktes hovedsagelig lagt paa Hartkornet, men derved skræmmedes saavel Herremænd som Bønder, hvis Interesse vel i Forvejen næppe var synderlig stor, og som netop i disse Aaringer havde svære økonomiske Vanskeligheder at kæmpe med. Følgen blev, at Regeringen 1740 i Praksis hovedsagelig lagde Skolelovenes Udførelse i Proprietærernes Haand, hvorved Udviklingen forsinkedes meget. Fremgang var der dog, og naar Hofpræst *Bluhme* 1748 kunde mene, at der var oprettet over 1000 Skoler i Danmark, og da Bispernes Visitatsrelationer efterhaanden kun sjældent rører ved den Side af Sagen, tør man gaa ud fra, at man maa have anset Landet for nogenlunde forsvarligt dækket. Alligevel var jo ikke dermed alt, som det skulde være, og Klagerne over Skolevæsenets slette Tilstand vedblev. Undervisningsmateriellet vedblev at være daarligt. I Vester Hjermitslev fandtes der (1757)

³²⁾ Joak. Larsen: Anf. Skr. S. 233.

³³⁾ Jyske Saml. 3—II, S. 68 ff.

³⁴⁾ Joak. Larsen: Anf. Skr. S. 220, Kirkehist. Saml. 5—V, S. 62 ff.

1 Bibel, 1 Stresows Postil, 4 Katekismer, 5 Forklaringer, i Try (1764) 1 Bibel, 1 Rostocks Postil, 2 Ny Testamenter, 1 »Bibelske Kærne« (af Lassenius), 4 nye Salmebøger, 3 Forklaringer af Pontoppidan, 4 af Mumme, i Lendum (1764) 2 Bibler, 1 Rostocks Postil, 3 Forklaringer af Mumme, 7 af Pontoppidan, 2 Evangeliebøger, 3 Katekismer, 3 ABCer, 2 Skrivetavler, 2 Stenblækhuse, i Hjørring (1754) 2 Bibler, 1 Salmebog, 2 Ny Testamenter, 4 »Spørgsmaalsbøger«, i Hørme-
sted (1757) 1 Bibel, 1 »Bibelske Kærne«, 2 ABCer, 11 Evangeliebøger, 12 Katekismer og 30 Spørgsmaalsbøger³⁵). Man ser, hvor uensartede Anskaffelserne har været, formentlig afhængige af Skoleholdernes Interesse, samt at de anvendte Bøger, i nøje Overensstemmelse med hvad alle ansaa for Skolens Hovedopgave, var af gudelig Art. At de, naar de skulde bruges til en nøjsommelig Indenadslæsning, næppe samtidig har kunnet øve nogen synderlig aandelig Paa-virkning, har ingen tænkt paa. Kun et enkelt af de ovennævnte Steder synes man at have lagt Vægt paa Skrivning.

I Begyndelsen gik det kun langsomt med at overvinde Bøndernes Uvilje mod den tvungne Skolegang, og i alt Fald om Sommeren mødte der kun faa af de unge; om Vinteren kom der en Del flere, men adskillige søgte blot til Skolen i Tiden før deres Konfirmation, for at de kunde følge med ved Forberedelsen. Forældrene lod sig vanskeligt formane, de vilde tidt hellere beholde Børnene hjemme til Hjælp ved Arbejdet og for at passe Huset, om de selv skulde til Hove. Biskop Hygom klager stærkt over den Vrangvilje, han mødte paa dette Omraade; Bønderne i Gern kalder

³⁵) Pk. 411, Aalborg Bispeark.

han f. Eks. et uregerligt Folk, der kun ved yderste Tvang af Øvrigheden lader sig bevæge til at sende de unge, Beboerne i Vejlbj by vil ikke købe Bøger til dem, skønt de nok har Raad, og i Onsild vil de endog overfalde Degnen i Skolen³⁶). Naturligvis har det ikke været saa galt alle Steder, og lidt efter lidt gled det da ogsaa ind i Befolkningens Bevidsthed, at Ungdommen ikke helt kunde overlades til sig selv, men dog maatte have nogen Undervisning.

Som allerede nævnt var Lærerkrafterne tidt meget daarlige. Degnene havde tidligere egentlig kun haft Forpligtelse til som Præsternes Medarbejdere at undervise Ungdommen i Børnelærdommen to Gange ugentlig, selv om adskillige ogsaa havde ydet mere, men mange af dem nød kun ringe Anseelse. Bestemmelsen, de skulde være Studenter, var uigennemførlig, da der foruden gode ogsaa fandtes en Mængde slet lønnede Embeder, saa man maatte nøjes med hvem som helst til dem. Boliger skortede det ligeledes paa; c. 1700 manglede de de allerfleste Steder i Viborg Stift. Hvorledes Forholdene kunde være, fremgaar af et Par Eksempler. I Raabjerg maatte Degnen tjene udensøgs for at kunne leve, i Rubjerg var det en Hattemager, som var Ihænde­haver af Stillingen, og det hændte, at Bønder fik Pladsen som et Bierhverv. Paa Mols havde i Slutningen af 17. Aarhundrede af 12 Degne 1 været Skriver, 1 Haandværker, 1 Tjener, 3 Underofficerer og 4 Skoleholdere, mens kun 1 var Student³⁷). Naturligvis har der været mange hæderlige og dygtige Mænd i Standen, som med Rette rostes af deres foresatte for nidkært og ihærdigt Arbejde, men de hyppige Klager over Uduelighed, Opsætsighed

³⁶) Visitatsberetn. 1740, 1745 og 1748.

³⁷) Joak. Larsen: Anf. Skr. S. 41.

og Drikkeri blandt dem viser, at Moralen ingenlunde altid var, som den burde. Om Degnen i Rødding ved Viborg siger Biskop Lintrup 1722, at han hverken kan eller gider undervise³⁸⁾, og Varde Landemode 1738 maatte forbyde Degnene at lade deres Hustruer eller fremmede Drengene gøre det. 1740 afskedigede Biskop Hygom 3 for uordentligt Levned.

Da der ikke blev gjort noget effektivt for at skaffe Degnene bedre Kaar under den nye Skoleordning, blev alt stort set ved at gaa i den gamle Gænge, og man vil forstaa, at det da heller ikke vel var muligt at stille store Fordringer ved Antagelse af Skoleholdere. Lønningen skulde ikke friste nogen, i Vestjylland var den 2—6 Rdl. Betegnende for, hvor lidt man forlangte af dem, er, at Sjællands Biskop, Balle, henimod Aarhundredets Slutning kun stillede Krav om, at de skulde kunne 1) læse indenad og skrive, 2) stave, 3) kende Tal og Sammenlægning samt 4) »kaste op« i Bibelen. Ogsaa blandt dem har der dog været Mænd, som udfyldte deres Plads paa en udmærket Maade, men Reglen har dog været, at hverken deres eller Degnenes Undervisning kom til at give det ventede Udbytte, fordi de enten som Følge af deres egen manglende Viden og svigtende Evner eller ligefremme Ulyst til Gerningen nøjedes med at give de unge et overfladisk Kendskab til Læsning og saa forøvrigt indskrænkede sig til at lære dem at opremse større eller mindre Dele af Katekismus og Forklaring, mens det stadig gik med Tilegnelsen, som det bedst kunde.

Degnenes og Skoleholderernes nærmeste foresatte var Præsterne; paa dem laa Ansvar for Menighedernes Standpunkt, og det maatte derfor være af stor Betyd-

³⁸⁾ Jyske Saml. 3—II, S. 87.

ning, hvordan de røgtede deres Opgave. Deres ydre Kaar var i det hele nogenlunde. Skønt Kaldene var af meget ulige Beskaffenhed, og der fandtes usselt af lagte Embeder som Rørbæk i Viborg Stift paa knap 100 Rdl.³⁹⁾, synes det dog af Skifterne at fremgaa, at Gejstligheden egentlig har klaret sig ret godt, især da Landbrugspriserne omkring Midten af 18. Aarhundrede begyndte at stige. At Hr. *Lind* i Hjortdals var saa fattig, at han ikke havde Raad til at holde Køretøj, var dog vist et enestaaende Tilfælde.

Det personlige Forhold mellem Præst og Menighed har gennemgaaende været godt, selv om Rivninger, især af økonomisk Art, naturligvis nok kunde opstaa. Præsterne var Jordbrugere som deres Sognebørn, og deres daglige Levevis har sikkert ikke været stort anderledes end de velhavende Bønders; de deltog i deres Omgivelsers Liv, og der knyttedes ofte stærke Baand mellem dem og Menighederne, ja, det kunde gaa saa vidt, at man søgte at dække sin Præst, naar han havde forset sig. Saaledes i Vorbasse, hvor Beboerne 1745 gik i Forbøn for Hr. Kaalund, der var blevet afsat paa Grund af Lejermaal. Derimod har Præstegaardene dengang næppe i Almindelighed betydet noget som egentlige Kulturcentre for Pastoraterne, da de gejstlige, som havde Interesser udover deres Embede og Landbrug, oftest kun syslede med Theologi og Filologi; Tidens Problemer optog i Reglen hverken dem eller Bønderne synderligt. Det er først henimod Aarhundredets Slutning, at vi træffer den siden saa berømte Præstetype, der saa det som en af sine Hovedopgaver at tænde Oplysningens Fakkelt i Sognene og være Foregangsmænd i Agerbrug og Kvægavl. En

³⁹⁾ Kirkehist. Saml. 6—III, S. 12.

Mand som *Niels Blicher* i Vium (1779—93, derefter Bjergager til 1822) hørte til denne Retning.

Det er iøvrigt vistnok en populær Opfattelse, at Landsbypræsterne i ældre Tid bestod enten af lærde Narre eller halvstuderede Røvere, som nødtørftigt passede deres Forretninger og ellers kun interesserede sig for Driften af deres Gaarde. Men dette er ingenlunde Tilfældet. At der har været særdeles kundskabsrige Folk imellem dem, som ikke alene kunde læse deres Bibel paa Grundsprogene og gøre Rede for deres Dogmatik, men ogsaa var fortrolige med de latinske Klassikere, lader sig ikke benægte, men de var kun et lille Mindretal. Ej heller kan man komme udenom, at de theologiske Kandidater ofte forlod Universitetet med temmelig beskedne Kundskaber, men paa den anden Side fortæller de gejstlige Skifteprotokoller, at de fleste almindelige Landsbypræster har ejet et efter Tidens Forhold ikke helt ringe Antal Bøger, hvad enten de nu var arvet eller købt lejlighedsvis paa Auktion, og at det voksede, efterhaanden som Landbrugspriserne i den sidste Halvdel af Aarhundredet forbedredes. Nu kan man ganske vist ikke slutte fra Indholdet af en Mands Reol til hans Benyttelse af det, men alene Anskaffelsen af et Bibliotek maa dog tyde paa en vis Interesse for Læsning, ligesom Bogtitlerne tør antages at sige noget om, i hvad Retning den gik. Man lægger da Mærke til, at disse Bogsamlinger foruden de egentlige theologiske Skrifter, nærmest af eksegetisk Art, er stærkt præget af den fra den lutherske Bodsfromhed udgaaede Opbyggelseslitteratur, repræsenteret ved Mænd som *Arnd*, *Scriver*, *Lassenius*, *Henr. Müller*, *Jersin* o. s. v. og de med dem beslægtede engelske Forfattere (i tysk Oversættelse), og heraf skulde da følge, at deres Ejermannd har hørt til den

samme Retning eller i alt Fald ønsket at stifte Bekendtskab med den. Pietistiske Bøger optræder først omkring Midten af Aarhundredet, men sjældent i saa stort et Antal, at de er i Stand til at paatrykke et Bibliotek deres Stempel.

Ud fra det foregaaende skulde man da tro, at de fleste Præster har haft Betingelse for at kunne arbejde med en Tekst, og at Hovedparten af dem har prædikeret mere eller mindre i Tilslutning til Bodsfromhedens Tanker, revsende og formanende, delvis med stærk Vægt paa det moralske Indhold. De unge pietistiske Præster, som begyndte at vise sig i 1740erne, har talt paa en lignende Maade, kun med endnu kraftigere Appel til den enkelte, hvorhos nogle af dem gjorde bestemte personlige Oplevelser til Betingelse for et sandt Kristenliv og var rede med haarde Domme over dem af deres Sognebørn, som ikke forstod dem.

Naturligvis er det vanskeligt for ikke at sige umuligt at afgøre, hvad Udbytte Menighederne har haft af deres Præsters Forkyndelse; det afgang i høj Grad baade af Manden, der talte, og hvordan han talte. Men man undgaar ikke en Følelse af, at det ikke altid lykkedes at tilpasse Prædikenen efter Tilhørernes Standpunkt. Ved Visitatserne har Præsterne naturligvis præsteret deres bedste, men Biskoppernes Indberetninger siger egentlig ikke ret meget herom, thi at en Mand prædikede »skikkeligt« eller »opbyggeligt«, er jo ikke særligt oplysende, og trykte Taler af Landsbypræster foreligger ikke; det var kun enkelte af Gejstlighedens Spidser, som ved given Lejlighed kunde udsende en Samling eller muligvis kun en enkelt i en bestemt Anledning. I Aalborg Bispearkiv findes ganske vist opbevaret et Par Pakker, indeholdende Festprædikener i Anledning af Kongehusets Jubilæum

1749 og Mindet om Enevældens Indførelse 1760, men de bør benyttes med nogen Varsomhed og kan næppe helt tages som Udtryk for, hvordan Ordene faldt til daglig, da de er udarbejdet under særlige Forhold og sagtens ogsaa med en Gennemlæsning af Biskoppen i Erindring. Kan man drage nogen Linie fra dem til de almindelige Søndagsprædikener, kommer man imidlertid næppe uden om, at mange af disse er gaaet den jævne Mand over Hovedet, lange og akademiske som de ofte har været. Det er enestaaende, naar Biskop Hygom ved Visitatserne i Grundfør 1747 og i Nebsager 1750 noterer, at Præsterne der lemper sig efter Almuens Fatteevne⁴⁰); det synes at vise, at saadan har andre gejstlige ikke gjort. Og hvad Længden angaar, var der vel næppe mange Præster med Respekt for sig selv, som overholdt Danske Lovs berømte, fra Fortiden overtagne Forbud mod at tale over en Time, »den gemene Mand til Kedsommelighed og des mindre Opbyggelse, som saa meget paa een Gang ikke fatte og beholde kan«⁴¹), og at det fra Tid til anden igen indskærpedes, hjalp ikke. Naar man hører, at en af de omtalte Festprædikener — ganske vist kun en enkelt — var paa 326 skrevne Foliosider, vil man indse, at Tilhørernes Taalmodighed og Opmærksomhed nok kunde blive sat paa en haard Prøve, og man forstaar, at Christian IV vilde have en Mand til »at gaa med Stokken« under Gudstjenesten⁴²).

Ogsaa Præstestanden havde sine braadne Kar, og selv med hin Tids usnerpede Syn paa mangt og meget i Erindring tør man nok sige, at den rummede Personer, som aldrig burde have haft gejstligt Kald. Na-

⁴⁰) Pk. 462—64.

⁴¹) Danske Lov 2—4—11.

⁴²) H. F. Rørdam: Danske Kirkelove III, S. 318.

turligvis udgjorde de kun et lille Mindretal, men dog stort nok til at sætte en Plet paa Helheden. Forargelige Processer kunde ikke undgaas, selv om Øvrigheden viste megen Langmodighed, og adskillige blev med Rette fradømt Kjole og Krave. Saaledes 1737 *Morten Hessel* i Simsted for Hustrumishandling og Embedsforsømmelse og 1744 *P. Nørholm* i Taarup for lignende Forseelse, mens den halvgale *Jac. Skive* i Ølby kun ved sin Død (1727) slap for Afsættelse⁴³). At Hr. *Kaalund* i Vorbasse blev fjernet paa Grund af Lejermaal (1745), er allerede omtalt, og samme Skæbne ramte 1744 Præsten paa Gøl, *Hoe*, som var bleven udlagt som Barnefader. I den sidste Halvdel af Aarhundredet forekom den Slags vel sjældnere, men de forekom dog. Saa sent som i 1789 stod saaledes Hr. *Bakke* paa Venø anklaget for bl. a. i Fuldskab fra Prædikestolen at have lyst Forbandelse over Menigheden, om den ikke adlød hans Befalinger; Nadveren havde han uddelt uden forudgaaende Indvielse af Elementerne. Han blev naturligvis fradømt sit Embede.

De fremdragne Eksempler er naturligvis særlig graverende, men der var ogsaa adskilligt andet at paa-tale. At der var Præster, der drak vel meget, fandt Tiden ikke saa anstødeligt, som vi vilde gøre, saa Landemoderne kunde indskrænke sig til at udtale sig misbilligende om det; mere betænkeligt er det, naar der omtales Forargelser med Slagsmaal og Eder; lejlighedsvis hører man om fordrukne Præstekoner. Ved Midten af Aarhundredet maa der imidlertid være sket en Højnelse af Standen som Helhed, siden baade Biskop H. A. Brorson i Ribe og Biskop Hygom synes ret vel tilfredse med dens borgerlige Hæderlighed. Der-

⁴³) Fra Himmerland og Kær Herred, 1941, S. 126 ff., Jyske Saml. 3—II, S. 165 ff., Kirkehist. Saml. 3—IV, S. 813 ff.

imod var de som Pietister naturligvis misfornøjede med dem, der dansede ved Gilderne. Hygom siger spydigt, at hvis Adstadigheden er dem for stor, kan de let blive entlediget baade fra den og fra Embedet og faa Lov til at anvende deres Gaver i »en anden Profession«.

Nogle har kun haft ringe kirkelig Forstaaelse. At der var dem, der paa Rejser aflagde det til enhver Tid paabudte Ornat og færdedes som »Skytter med Bøsser og Jagthunde« (Aarhus Landemode 1725), fik være, hvad det var, værre var det, naar kirkeejende Præster lod deres Kirker forfalde — som *Butz*, *Bælum*, med *Solbjerg* og *Høyer*, *Tjele*, med *Vammen*⁴⁴⁾ — eller naar de lod deres Folk forrette Søndagsarbejde (Aarhus Landemode 1761). Heller ikke saa det godt ud, at nogle afholdt deres Uvenner fra Nadveren (Ribe Landemode 1740). Adskillige var rethaveriske og kværunderende, og der var tit Competence- og andre Stridigheder mellem dem, saa et Reskript 1750 maatte paabyde at mulktare baade de forsømmelige og de processyge gejstlige; i samme Retning peger Aarhus Landemodes Krav 1748 om en høflig Tone i Skrivelserne til Provsterne.

Naturligvis fandtes der dovne Præster. Nogle sju-skede med Gudstjenesten og begyndte den saa sent, at Menigheden blev ked af at vente og gik til Kros i Stedet, eller de sprang over eller ændrede i Liturgien. Præsten *Friis* i Hjarup (1756—87) beskyldtes saaledes for ved Skriftemaal kun at tilsige en enkelt Absolutionen med Haandspaalæggelse og derefter affærdige de andre med et: »Og jer med«⁴⁵⁾. Andre undlod

⁴⁴⁾ Hellum Herreds Pakke 1756 og Kirkesyner 1727—1804, Viborg Bispark. (Landsark., Viborg).

⁴⁵⁾ L. Koch: Oplysningstiden i den danske Kirke, S. 312.

at katekisere, og skønt det var forbudt at lade hvem som helst prædike for sig, »som om der ikke behøvedes megen Umage og Studeringer til Prædikenen«, maatte det ofte paatales, at de lod Degnen gøre det; paa Manø var det 1754 en Prokurator, som vikarierede⁴⁶). Ligesaa kunde det være sløjt med Forberedelsen. Varde Landemode 1734 anker over dem, der »løber uforberedte op paa Prædikestolen og fylder Folk med Skvalder og ikke sammenhængende Talemaader, ja med vrang og den sande Kristendom modstridige Fortolkninger og lader Sjælene gaa lige saa tomme og dumme hjem, som de var indkommet i Kirken«, og 1750 hedder det atter, at nogle næppe ved, hvad de skal sige. Kirkekollegiets Ordre, at Præsterne ved Visitationerne overfor Biskoppen skulde gøre Rede for deres Studier og forevise ham deres Dispositioner, synes ikke at have frugtet alle Steder.

Naar der imidlertid lidt efter lidt skete en Ændring til det bedre i alt dette, saa Forhold af den omtalte Art efterhaanden kom til at høre til Sjældenhederne, havde det blandt andet sin Aarsag i den Indflydelse, Pietismen øvede. Thi ganske vist var det kun et Faatal af Præsterne, som sluttede sig til den, men det Ideal, den ideligt fremhævede, og dens stadige Indskærpelse af, at Forkynderen selv maa være med i sin Forkyndelse og leve et Liv, der svarer dertil, har næppe undladt at bære Frugt. Gennem Erik Pontoppidans »Collegium pastorale« og ved Drøftelser under Sammenkomster er disse Tanker blevet kendt i videre Kredse, og i Forbindelse med en almindelig kulturel Højnelse har de da bidraget til, at ogsaa ikke-pietistiske Præster kom til at stille større Krav baade med

⁴⁶) Ribe Biskops Kopibog 7/12 1754.

Hensyn til deres Embedsførelse og til sig selv, end de maaske før havde gjort.

En Følge af denne voksende Ansvarsfølelse var, at Præsterne nu mere end forhen forlangte deres Gerning respekteret og derfor optraadte med større Myn-dighed overfor andre. Den Underdanighed, de i ældre Tid altid havde vist Herremændene, der endnu kunde have en vis Tilbøjelighed til at betragte Gejstligheden som en dem underordnet Stand, afløstes efterhaanden af en mere selvstændig Optræden; som kongelige Em-beds mænd, der kun skyldte Gud og Majestæten Regn-skab for deres Færd, var de nu ikke til Sinds at lade sig byde hvad som helst, og om end de stadig af gam-mel Vane viste Godsejerstanden en ydre Ærbødighed, forhindrede det ikke, at de ved given Lejlighed kunde gaa angrebsvis til Værks, naar de mente at have Ret-ten paa deres Side. Saaledes udskaeldte Præsten i Henne paa selve Juledag i Kirken Proprietær Endorph paa Hennegaard, fordi Messetøjet efter hans Opfat-telse ikke var, som det burde⁴⁷⁾, og Hr. *Plenge* i Fou-lum stiklede fra Prædikestolen til Oberst Lüttichau paa Tjele, med hvem han laa i en langvarig Strid⁴⁸⁾.

Proprietærerne har gennemgaaende næppe været synderlig kirkeligt interesserede, mindst i Alminde-lighed de indvandrede tyske Adelsmænd og de bor-gerlige Opkomlinger, der havde faaet en Hovedgaard og nu af al Magt søgte at øge deres Velfærd; at en Del af dem i de daarlige Tider til c. 1740 sad haardt i det, bidrog maaske ogsaa til at gøre dem ligegyldige for andet end deres egne private Forhold, selv om de naturligvis opretholdt en vis ydre Forbindelse med Kirken. Navnlig i Øst- og Nordjylland, hvor Hoveriet

⁴⁷⁾ Wiberg: Dansk Præstehist. I, S. 598.

⁴⁸⁾ Fra Viborg Amt 1945, S. 134.

var haardest, men ogsaa andetsteds, betænkte de sig ikke paa at kræve Arbejde af deres Bønder paa Helligdage, for ikke at tale om naar Biskoppen kom paa Visitats. Paa den anden Side var de ofte ligegyldige overfor deres undergivnes Opførsel, ja tog som allerede nævnt tidt deres Parti, naar Præsterne klagede over dem.

Herremændene satte nok Pris paa de Patronatsretigheder, som fulgte med de af dem ejede Kirker (eller rettere Kirketiender), men med Pligterne tog de det i Reglen temmelig let. Naturligvis var der Undtagelser — Biskop Hygom nævner i Aarhus Stift *Skeel*, Gl. Estrup, *Friedenreich*, Palstrup, Fru *Rosenørn* paa Aakær og Fru *Kragh* paa Stensballegaard — men de mange gjorde kun, hvad de var strengt nødsaget til, og ikke engang det. Man forstaar, at det under saadanne Herrer maatte gaa trægt med Gennemførelsen af Christian VI's Skolelove. Men navnlig lød der hele Aarhundredet igennem høje Klager over den ligegyldige og uforsvarlige Maade, hvorpaa de behandlede deres Kirker.

Noget maa man dog vist undskylde dem, thi Sansen for Kirkehusenes Vedligeholdelse og Udsmykning var ogsaa udenfor Godsejerstanden kun ringe. Det er enestaaende, at Klitboerne 1755 skænkede Vandet Kirke et Urværk, for Reglen var ellers, at Bønderne helt overlod til Patronen at ordne de Dele, og de var temmelig uvillige til at udføre det Pligtarbejde, som i den Anledning maatte blive dem paalagt, ligesom de ikke tog det alt for nøje med, om deres Kreaturer paa Grund af manglende Lukkelse græssede paa Kirkegaarden, eller om den blev oprodet af Svin. At Præster og Degne heller ikke altid har været stort bedre, ses af, at et Reskript fra 1736 maatte forbyde dem under

50 Rdl.s Mulkt at sætte Stakke paa den. Ja man kan sige, at Regeringen selv for saa vidt var med i Profanationen, som den tillod Landmilitsen at opbevare sine Vaaben i de Kirker, som den holdt Øvelse ved, og at opstille Gabestok og Træhest udenfor.

Men det var alligevel især Godsejerstanden, Klagerne samlede sig om. Mens det endnu bevarede Inventar fra Christian IV's Tid vidner stærkt om de dalevende adelige Patroners Omsorg for at forskønne og udsmykke deres Kirker, mærker man i Almindelighed kun lidt til noget tilsvarende i det 18. Aarhundrede, men desmere til komplet Ligegyldighed for, hvorledes der saa ud baade ind- og udvendigt. Det var saaledes ikke ualmindeligt at benytte Taarn og Vaabenhus til Oplagringssted for Tiendekorn, Hø, Halm, Ølankre og lignende; i Siim havde man anbragt en Fjerding Krudt under Prædikestolen⁴⁹⁾. Inventaret var ofte i en ynkelig Forfatning. I Fly var der f. Eks. kun 2 Stole, Resten var Skamler, og Altergenstandene saa tidt forfærdelige ud. I Vejrum ved Viborg var Kalk og Disk af Tin og Stagerne af Jern, og Varde Landemode maatte 1727 forbyde at bruge lange, gule Stokke med Hul oveni til Olie og Tran i Stedet for rigtige Lys. Mange Steder meldes om forrevne Alterbøger og Salmebøger, pjaltede Alterduge og manglende eller defekt Messetøj, saa man ser, Kirkeejernes Sparsommelighed her er gaaet ud over alle Grænser.

Med selve Kirkebygningerne stod det ikke bedre til, og det var uhyggelige Tilstande, der kom for Dagen ved Kirkesynene. Mange Proprietærer gjorde sig Fordel ved at erstatte Blytagene med Sten, og af dem manglede der iøvrigt tidt saa mange, at Vind og Vand

⁴⁹⁾ Jyske Saml. 3—II, S. 110.

havde fri Adgang til Loftet og, naar dette var utæt, længere ned. I Øster Velling var (1735) en Masse Tagsten afblæst, Loftet dels raadent, dels helt borte, saa ingen af Synsmændene turde vove sig op paa det, og det kunde regne ned paa Præst og Menighed. I Fly laa der ofte Vand i det hullede Gulv; om Vinteren gled man i Is, om Sommeren støvede det⁵⁰). I Grinderslev stod man »næsten i Skarn og Vand til Knæene«, og Taarnet i Ikast havde store Revner, mens Hvælvingen var brøstfældig; Skriftestolen kunde ikke bruges, og paa Kirkegaarden gik Kreaturerne ud og ind, som de lystede, fordi Digerne var forfaldne. I Sædder var en nedfalden Loftsbæjlke bundet op med Reb, en anden hvilede paa en skrøbelig Støtte, der stod paa en gammel Kiste, mens en tredje var forsvunden; Klokkehuset var saa elendigt, at der ikke kunde ringes uden Fare. Proprietær *Stjernholm* paa Kjeldgaard (i Salling) fik 1732 Lov til at erstatte et rundt Taarn ved Selde Kirke med et firkantet; Nedbrydningen fandt ogsaa Sted, men 4 Aar efter var han heller ikke kommet længere, saa Præsten klagede over ham; Vaabenhugavlen havde han ogsaa nedtaget til eget Brug, og han havde Havre liggende i Kirken. Stiftamtet fik Ordre af Regeringen til at skride ind mod disse grove Overgreb, men Stjernholm undskyldte sig med, at det ikke var til at faa Haandværkere⁵¹).

Disse Eksempler turde være tilstrækkelige. Lad være, at det de fleste Steder ikke stod saa galt til som ovenfor skildret, alene den Omstændighed, at saadanne Tilstande i det hele taget kunde forekomme, er nok til at vise, hvor ringe Interessen har været hos de ansvarlige Kirkeejere. Myndighederne var nok

⁵⁰) Kirkesyner 1727—1804. Viborg Bispeark. (Landsark. Viborg).

⁵¹) Salling N. Herreds Pakke og Viborg Biskops Kopibog 1754.

klare over, hvor skandaløse Forholdene kunde være, men de tog mange Gange selv kun valent paa dem. Undertiden kunde de vel mande sig op, som naar der 1743 efter indsendt Klage udgik Skrivelse om ikke mindre end 26 Kirker i Viborg Stift, som krævedes repareret. Hvor store Manglerne har været, ses ikke, men det gør rigtignok et noget underligt Indtryk, at 3 af Kirkerne faa Aar i Forvejen var blevet rost af Biskoppen for den gode Forfatning, de var i. Om de givne Paabud har haft nogen Indvirkning paa de paa-gældende Ejere, turde være tvivlsomt, saa meget mere, som ingen plejede at tage de kongelige Anordninger alt for højtideligt, og at Tilstandene i Stiftet heller ikke senere just var ideelle, fremgaar af, at Landemodet 1760 befalede Provsterne at holde Øje med, at Bly ikke erstattedes med Sten og Egetømmer med Fyrretræ.

Endnu et Spørgsmaal maa berøres, nemlig hvilken Indflydelse Pietismen har haft i Befolkningen. Svaret herpaa maa blive, at den i alt Fald direkte ikke har været ret stor, og at den var indskrænket til de Menigheder, hvor Gejstligheden i Forvejen sluttede sig til den. Sagen er, at Pietismen hovedsagelig var en Præstebevægelse, fornemmelig baaret frem af de unge gejstlige, som i deres Studentertid c. 1730—40 havde oplevet de stærke Brydniniger mellem den og Ortodoksien, og som saa efter at være kommet i Embede tog et nidkært Arbejde op i deres Sogne for at vække deres Menigheder. Det bar ogsaa her og der nogen Frugt, men paa den anden Side var det Røre, der saaledes fremkom, saa at sige altid af lokal Karakter. Præsterne maatte nemlig efter Loven ikke befatte sig med en andens Kald⁵²⁾ og var derfor henvist til at

⁵²⁾ Danske Lov 2—11—3.

virke i deres hjemlige Kredse, og da der kun var ringe Forbindelse mellem de forskellige Sogne, forplantede det, der eventuelt kom til Orde i et, sig yderst sjældent til andre. Enkelte Steder omtales der Vækkelser, uden at man kan se, hvem der har været deres Op-havsmænd, men det er ikke ret tidt, og den Mulighed foreligger da, at de er af herrnhutisk Oprindelse. Paa Skernegnen var der et vist Tilløb til en pietistisk Læg-mandsbevægelse⁵³), ligesaa som omtalt i Møborg, men det er Undtagelser, og Biskopperne indberetter da heller ikke noget om Lægfolks Virksomhed. De gude-lige Forsamlinger, de fortæller om, blev ledet af Degne og Skoleholdere og var normalt under Præsternes Kontrol.

Det er da vanskeligt for ikke at sige umuligt at kort-lægge den jyske Pietisme, idet den optræder spredt, rettende sig efter, hvor den havde gejstlige Talsmænd, som forstod at vinde Indgang hos Almuen for deres Forkyndelse. Mest slog den vistnok an paa Vestkysten, hvad vel hænger sammen med Befolkningens mere tunge Sind, og nordenfjords, hvor Vækkelserne paa sine Steder var tilsat herrnhutiske Elementer. Mod Øst var det især omkring Vejle, den gjorde sig gæl-dende, mens Midterlandet i det store og hele forblev uberørt.

Det Afhængighedsforhold, hvori de pietistiske Væk-kelser stod til Gejstligheden, gjorde dem imidlertid ikke blot lokalt-, men ogsaa tidsbegrænsede. Det siger ogsaa sig selv, at naar de ikke fik Lov til at staa paa deres egne Ben, et Forhold, der indskærpedes yder-ligere ved den berømte Konventikelplakat 1741, der i den bedste Hensigt og for at værne Befolkningen mod

⁵³) Hardsyssel Aarbog 1907, S. 73 ff.

Kætteri gjorde de gudelige Forsamlinger afhængige af Præsten, maatte Følgen ganske naturligt blive, at de ikke var i Stand til at hævde sig, men sygnede hen, naar de ved Død eller Forflyttelse mistede deres Ledere. De folkelige Celler, hvoraf Pietismen skulde have øst sin Kraft, skønnede man ikke paa, saa man kan sige, at den ved sin statskirkelige Mistillid til den jævne Mand var med til at save den Gren over, hvorpaa den egentlig skulde hvile⁵⁴).

Derfor er der heller ingen Grund til at tro, at det 19. Aarhundredes Indre Mission delvis skulde være opbygget paa pietistiske Smaakredse, som har ført en skjult Tilværelse i den rationalistiske Periode. Alt tyder paa, at Pietismen i det 18. Aarhundrede har været en Parentes, og Indre Mission har kun knyttet den bristede Traad, for saa vidt som den har gjort sig til Talsmand for de samme Grundanskuelser. »De stærke Jyder« paa Horsens-Vejleegnen var en Bevægelse for sig selv, vel af pietistisk Art, men uden nogen Tilknytning til forudgaaende lokale Vækkelser⁵⁵).

Langt livskraftigere var derimod den herrnhutiske Bevægelse, selv om heller ikke den kom til at vinde nogen større Indgang i Befolkningen. Men dens Forkyndelse var mildere, og da den i høj Grad tog Lægefolk i sin Tjeneste, og Sogneskellene desuden ikke eksisterede for den, havde den dermed Betingelser for at blive langt mere folkelig end Pietismen. Dens Virkninger strakte sig da ogsaa langt ind i 19. Aarhundrede.

Hvor stor Tilslutning Pietismen fik i de Sogne, hvor der opstod Vækkelser, er ikke let at sige, da vi kun

⁵⁴) Om Aarsagerne til Pietismens Hensygnen se i øvrigt min Bog: »Pietismen i Jylland«, S. 157 ff.

⁵⁵) Kirkehist. Saml. 6—V, S. 1 ff.

sjældent hører noget om de vaktes Antal og i Reglen mangler Beretninger om Livet i det daglige, men særlig stor har den næppe været. Grunden hertil har været en dobbelt. Dels prædikede de pietistiske Præster paa samme langtrukne og akademiske Maade som deres ortodokse Kolleger, dels var Almuen paa Forhaand mistroisk indstillet overfor »den nye Lære«. Et Eksempel paa, hvordan en jævn Mand saa paa Pietismen, som han ganske vist kun havde mødt i dens yderliggaaende, separatistiske Skikkelse, har vi i Herredsfoged *Chr. Sørensen Thestrups* Udtalelser i Rinds Herreds Krønike⁵⁶). Direkte aktiv Modstand forekom i Hammerum Herred, hvor Bønderne under Ledelse af Præsten *Manasse Tøxen* i S. Felding († 1744) med Hænder og Fødder satte sig imod Indførelsen af Pontoppidans pietistiske Lærebog, saa det kostede Regeringen adskillig Møje at bringe Gemytterne til Ro⁵⁷). Noget lignende kunde blive Tilfældet, naar unge Præster i en alt for stor Nidkærhed, der ikke var parret med en tilsvarende Forstand, udviste en stødende og fanatisk Optræden i og udenfor Kirken — saaledes i Saltum i Vendsyssel, Klim i Han Herred og Ljørslev paa Mors⁵⁸), og selv om Biskop

do. 6—IV, S. 88 ff.

Br. Brorson alle Steder søgte at gyde Olie paa de oprørte Vande, var det kun skrøbelige Forlig, han fik stiftet.

Men har Pietismens direkte Indflydelse paa den jyske — og iøvrigt paa hele den danske — Almue saaledes kun været af lokal og tidsbegrænset Art, har der naturligvis paa den anden Side alligevel bundfæl-

⁵⁶) Jyske Saml. 1—II, S. 26 ff.

⁵⁷) Kirkehist. Saml. 5—I, S. 626 ff.

⁵⁸) Jyske Saml. 5—IV, S. 125 ff., Kirkehist. Saml. 4—III, S. 740 ff.,

det sig et og andet fra den i den jævne Mands Sind, som han uden at reflektere over Oprindelsen og uden paa nogen Maade selv at blive Pietist, efterhaanden ubevidst tilegnede sig. Dens kraftige Fremhævelse af saavel det kristelige som det moralske Ideal og dens stærke Appel om at virkeliggøre det i Livet har næppe undladt at yde sit Bidrag til den Højnelse i Menighedstilstandene, som Kirkens Mænd trods alt dog mente at kunne spore i den sidste Halvdel af 18. Aarhundrede. Naar det f. Eks. blev saadan, at Helligdagsarbejde overalt paa Landet praktisk talt blev afskaffet, er det næppe forkert at tillægge Pietismen en stor Del af Æren herfor. Heller ikke maa den Betydning, Pontoppidans Forklaring kan have haft, overses, thi selv om den nok saa meget var uforstaaelig for Børn og mest lærtes udenad paa Remse, kom den dog utvivlsomt alligevel til at sætte et vist Præg paa Befolkningen, brugt som den blev i alle Skoler, ved Katekisationer og ved Konfirmationsforberedelsen. Paa samme Maade har Brorsons Salmer, hvor de blev kendt, haft en Mission at udføre.

Skønt Pietismen ikke havde nogen Tanke om at opdrage Almuen kulturelt, kom den alligevel til at øve en vis Indflydelse i saa Henseende. Thi den større Læsefærdighed, som Skoleloven af 1739 trods ufuldkommen Udførelse i Praksis, slet Indretning af Lokaler og mange daarlige Lærere alligevel medførte, har næppe kunnet undgaa at give en og anden Lyst til ogsaa at stifte Bekendtskab med den verdslige Litteratur. I hvert Fald kan man sige, at Skolen var med til at forberede den Tid, da Bønderne selv indsaa, at de maatte udvide deres Kundskaber, og at altsaa Pietismen om end indirekte har givet Stødet hertil.

Derimod har, hvad der ogsaa vil fremgaa af det fore-

gaaende, de gudelige Forsamlinger næppe haft nogen som helst Indflydelse paa Udviklingen af Bondestandens Selvstændighedsfølelse eller kunnet bidrage til at give Deltagerne en vis frigjort Optræden; dertil fik den jævne Mand for lidt at sige i den Tid, de virkelig betød noget, og desuden var de forholdsvis faa. Er der noget, der har virket i den omtalte Retning, har det snarest været Grandestævnerne, paa hvilke der var Lejlighed for enhver Gaardmand til at udtale sig om Byens Anliggender og dermed udvikle sin Tænke- og Forhandlingsevne.

En Betragtning af de jyske Menighedstilstande i Stavnsbaandstiden viser da en i sin gamle Bondekultur med dens Fortrin og Fejl fast forankret Befolkning, for hvem Kirken og hvad der stod i Forbindelse med den, var en fast og urokkelig Realitet. Men dens Indstilling har som nævnt hovedsagelig været af passiv Art, og om noget selvstændigt Initiativ fra dens Side er der sjældent Tale. Dette kan imidlertid ikke undre. Allerede i den katolske Tid saa man jo paa Lægfolket som en Samling af umyndige, der ikke kunde staa paa egne Ben, men som maatte værnes og vejledes af Gejstligheden, og dette Forhold blev ikke forandret med Reformationen. De protestantiske Præster vandrede her troligt videre ad den een Gang afstukne Bane uden noget Ønske om, at den jævne Mand skulde drages ind i direkte kirkeligt Arbejde, og de saa det mindre som deres Opgave at vække ham til selvstændig Tænken end at formane ham og befæste ham i den vedtagne rette og sande Tro. Men Følgen heraf maatte naturligvis blive en aandelig Uselvstændighed hos Almuen, og man forstaar da, hvorfor der i ældre Tid, uanset hvorledes den enkeltes personlige Forhold til Kristendommen iøvrigt var, har været saa ringe

en kirkelig Aktivitet i de brede Lag. At Aandslivet derved maatte faa en stillestaaende Karakter, er klart, saa meget mere, som den Undervisning og Belæring, Præster og Degne gav, almindeligvis ikke var i Stand til ret at gribe Hjerterne. Skulde den bundne Varme i Sindene udløses, krævedes der Vejledere, som baade var i Stand til at tage Folk, hvor de stod, og at lede deres Tanker ind i nye Baner. Dette skete først for Alvor ved de store Vækkelser i 19. Aarhundrede; at Bondestandens Isolation samtidig begyndte at brydes, og at Lægfolket toges med ind i Arbejdet, bidrog til at betinge den Fremgang, de fik.